

СТАРОВИННИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ЗВИЧАЙ «РАЛЕЦЬ»: ТРАДИЦІЯ І ТРАНСФОРМАЦІЇ *

Людмила Іваннікова

УДК 398.33(477.64)“16”

У статті здійснено спробу дослідити вже зниклий давній український звичай «ралець». Автор намагається з'ясувати суть і еволюцію в традиційній культурі цього забутого явища, прослідковує особливості його побутування в різних соціальних верствах, а також виявляє причини, що призвели до його занепаду і повного зникнення.

Ключові слова: різдвяні та великодні звичаї, субкультура козацтва, архаїчні форми податку, обдарування, жертва.

В статті передпринята попытка исследования уже исчезнувшего древнего украинского обычая «ралець». Автор пытается выяснить суть и эволюцию в традиционной культуре этого забытого явления, прослеживает особенности его бытования в разных слоях общества, а также определяет причины его деградации и полного исчезновения.

Ключевые слова: рождественские и пасхальные обычаи, субкультура казачества, архаические формы налогов, одаривание, жертвоприношение.

The paper attempts to investigate the hitherto obsolete ancient Ukrainian usage *ralecs*. The authoress tries to ascertain the nature and evolution of this forgotten phenomenon in conventional culture and shows the features of its existence in various social strata, as well as reveals the reasons that have led to its decline and extinction.

Keywords: Christmas and Easter usages, Cossacks' subculture, archaic tax forms, donation, offering.

Про ралець тепер, на жаль, уже доводиться говорити як про зниклу традицію. Тому збереглося мало відомостей про його побутування, та й ті надто фрагментарні. Із цих скупих даних зрозуміло, що звичай був поширений у XVII–XVIII ст., функціонував у різних соціальних верствах: серед сільського панства, міщан, ремісників, цехових і церковних братчиків, у середовищі духовенства. Його форми побутували також у середовищі реєстрових козаків та в Запорозькій Січі.

Через віддаленість у часі й відсутність спеціальних досліджень думки вчених про ралець розходяться. Історики вважають його формою податку [2, с. 190]; етнографи — трансформованим у козацькій субкультурі звичаєм носити різдвяну вечерю, де старшина виконувала роль старійшин роду, а прості козаки — молодших родичів [1, с. 28; 12, с. 11]. Мовознавці запевняють, що це всього-на-всього давня назва подарунка, взагалі будь-який дар, жертва, обдарування, а в переносному значенні — бен-

кет, взаємна гостина. Водночас словники фіксують фразеологізм «ходити на ралець», що засвідчує ритуальний характер цього явища. На те саме вказує і приуроченість ралеця до календарних свят Різдва та Великодня.

Мета нашої статті — з'ясувати суть і еволюцію в традиційній культурі цього забутого звичаю, простежити особливості побутування його в різних соціальних верствах і станах (селянство, міщанство, козацтво), а також виявити причини (історичні, морально-етичні), що призвели до його занепаду і повного зникнення.

Тому звернемося до авторитетних джерел. Передусім спробуємо з'ясувати етимологію й семантику самого слова «ралець», а також зміну його семантики в різні часові періоди.

Слово «ралець» активно функціонувало в українській мові в XVII–XVIII ст. й увійшло в літературну мову XIX–XX ст., де набуло різних метафоричних відтінків, які з віддаленням від історичних реалій, що породили

* Авторка висловлює вдячність проф. Ю. Мицику за надану інформацію щодо джерельної бази дослідження.

дю лексему, дедалі більше міфологізувалися. Проте всі словники одностайні в тому, що первісне значення слова «ралець» — «подарунок», «дар».

Так, найдавніше доступне нам джерело, у якому фіксується і роз'яснюється лексема «ралець» («Грамматика малороссийского наречия...» О. Павловського), повідомляє: «*Ралець* — подарок, состоящий в хлебе, вине, пряниках и проч., который подчиненные приносят своим начальникам в праздник светл[ого] Христ[ового] Воскресения и на Новый год» [10, с. 1556; 13].

Словник Бориса Грінченка доповнює, що сам акт дарування супроводжувався певними ритуальними формулами і відбувався за особливих обставин. Також він містить ширші відомості про предметний код ритуалу: «Подарок, приношение при поздравлении, визите и пр. <...> Цехові братчики понесли цехмістру на ралець пляшку горілки та ковбасу. Нежин. у.» [16, с. 4]. «Нежин. у.» засвідчує, що слово зафіксоване в живому побутуванні в другій половині XIX ст. Натомість у літературі на той час воно вже набувало загальних значень: «будь-який подарунок», «презент», «посаг», «спадщина», «віно». Це підтверджує, зокрема, наведена Б. Грінченком цитата з віршованої повісті Михайла Макаровського (?):

Не тільки все те збережу,
Но взявши із своєї скрині,
Товариша свого дитині
Ралець, та й добрий, положу [16, с. 4].

«Ходити на ралець», за словником Б. Грінченка, у мові XVIII ст. означало йти до когось із поздоровленням і подарунком. Скажімо, Венера, піклуючись про свого сина Енея, «пішла к Зевесу на ралець» [16, с. 4], однак, на наш погляд, приклад з «Енеїди» тут не дуже вдалий, бо означає радше, «іти з подарунком з метою випрошування чогось у відповідь», «запобігати чиєсь ласки».

Значно розширили та узагальнили значення слова «ралець» письменники XX ст. Одинадцятитомний Словник української

мови, спираючись на художні твори, подає такі його значення: «подарунок», «приношення», «гостина», «бенкет»:

Жінота жвавенько готує ралець
Та щиро сповняє вином поставець
(«Пісні та романси», 1956);

«Приїжджі не скупилися, і ще від себе подавали своїй сторожі ситий ралець» (З. Тулуб. «Людолови»);

О, по-належному ми зустрічаєм орди
Гостей, не кликаних у край наш на ралець
(М. Рильський);
Немає рятунку. Єдиний кінець:
Ушкварить катюгам кривавий ралець
[17, с. 446].

Як «подарунок», «приношення», а в переносному значенні «учта», «бенкет», пояснюють слово «ралець» різні тлумачні словники української мови. Щодо етимології слова, то вона, на думку вчених-лінгвістів, не зовсім зрозуміла. Більшість все ж таки схиляється до його слов'янського походження — від слова «рало». Зосібна, О. Потебня та Г. Булаховський трактують його як «добровільну данину землевласникові від рала в день Різдва» або «данину від сохи» [5, с. 21]; інший варіант тлумачення — «пережиток дарунку, який давніше дарували колядникам, коли вони ходили з плугом, з ралом» [10, с. 1556]. «Кликати на ралець» у давнину могло також означати «запрошувати на свято рала, початок або закінчення польових робіт» [5, с. 21] (останнє трактування нам здається необґрунтованим). Існує версія про походження слова «ралець» з татарської мови [21, с. 171].

На наш погляд, значно ближчими до правди є історики та літописці, які були очевидцями втрачених суспільних реалій або користувалися достовірними документальними даними — Г. Боплан, С. Мишецький, О. Рігельман, О. Лазаревський, М. Слабченко та ін. До таких літописців слід зарахувати й Івана Котляревського — йому, як етнографу свого часу (кінця XVII ст.), не довіряти немає підстав.

Історик Олександр Лазаревський вважав, що коріння звичаю «ралець» сягає найдавніших часів, доби давніх язичницьких жертвоприношень, які згодом у трансформованому вигляді перейшли в християнство. Наприклад, з XVI ст. відомо про пожертвування на храм у свята Різдва і Великодня «мисочок» — вареників, пирогів, курей. Отримане від парафіян потрапляло служителям церкви.

Так само, на думку О. Лазаревського, посполиті селяни приносили подарунки своїм землевласникам як подяку за користування землею. Ці жертви згодом узаконилися й перетворилися на визначені податки, спочатку натуральні, а далі грошові. Проте навіть після встановлення розміру податків і повинностей, до XIX ст., як і в XVI ст., в поміщиків існували ще окремі збори, приурочені до Великодня та Різдва. До таких, скажімо, належав збір каплунів (півні) та індиків саме на ці свята, хоча він і не називався «ралець» [7, с. 362].

Одну з найархаїчніших форм натурального податку на користь пана-землевласника — сплату домашньою птицею — описав у XVII ст. Гійом Левассер де Боплан. Як зауважує в коментарі до «Опису України» історик Наталя Яковенко, «пташина данина» сплачувалася двічі на рік: на Різдво і на Великдень, що широко засвідчувалося в інвентарях — описах маєтків з перерахуванням селян та їхніх податків і повинностей на користь власника (наприклад, інвентарі 1631 р. сіл Радомишель, Шпаків і Богурин на Волині зі згадками про різдвяні й великодні оплати каплунами, гусьми, курми [2, с. 190].

Справді, з інвентаря поділу маєтків князя Олександра Острозького 1620 року дізнаємося, що повинністю селян і міщан було щороку давати в середньому 1 гуску, 1–2 каплунів, 2–4 курки та 10–15 яєць «від диму», тобто з кожного двору [4, с. 144, 148]. Крім цього, давали ще десятину бджільну, свинну, баранню (овечу), козину, воловщизну грішми, яловичу з усього села, *впра, барана* тощо.

З опису Г. де Боплана видно, що приношення на Великодні свята мало в XVII ст.

ритуальний характер. На це вказують і день здійснення (рокове свято), і форма частування (пускання черпака по колу від найстаршого учасника), і завершення дійства після заходу сонця: «Чоловіки у великодній понеділок мають іншу розвагу. Вранці вони гуртом рушають до замку, щоб побачити свого пана, який ласкаво чекає на них. Низько вклонившись, кожен підходить до нього і подає курчат або якусь іншу птицю. З вдячності за ці дарунки пан частує своїх підданих горілкою. Для цього вибивають дно у бочки і ставлять її посеред двору. Селяни оточують її, стаючи в коло, далі підходить пан з великим черпаком і, наповнивши його горілкою, п'є до найстаршого в гурті. Потім передає черпак тому, до кого пив. Так вони усі п'ють один за одним, а далі починають наново, аж доки в бочці нічого не лишиться. Якщо бочка спорожніє до настання вечора (що трапляється досить часто), пан наказує викотити ще одну, повну замість порожньої, оскільки повинен частувати їх аж до заходу сонця, якщо селяни можуть триматися на ногах. Бо після заходу сонця дають знак розходитися» [2, с. 82].

Академік Михайло Слабченко вважав, що ралець походять від *коляди*, яку збирали старости з міщан і селян за часів Польщі, і що з ними тісно пов'язана ще одна форма поборів, «поклон», яка також запозичена з Польщі, де «поклони» були широко розповсюджені [15, с. 77]. (Вираз «ходити на поклон» досі побутує в українській мові).

Уже згадуваний О. Лазаревський підсумовував, що жертви і збори під назвою «ралець» практикувалися скрізь, де тільки люди перебували в будь-якій постійній залежності — від матеріальної до моральної: парафіяни давали «на ралець» своєму парафіяльному священику, селяни — поміщикові, міщани — магістратським чинам, козаки й поспільство — сотенній і полковій старшині, навіть цехові своєму цехмістрові і братчики — своєму старшому [7, с. 361]. «В приходах, цехах и братствах приношения этого рода всегда имели вид добровольной жертвы, и в

останніх двох не особистий, а в користь установи. У поміщиків же, полкової старшини і магістратів придбували з теченням часу значення обов'язкового збору» [7, с. 361].

Учений наголошував, що первинною формою пожертв була натуральна, але поступово, і то лише в козацькому й магістратському середовищі, перейшла в грошову визначеного розміру. До натуральних пожертв належали хліб, плоди, овочі, мед, віск, птиця і худоба, будь-які харчові продукти в сирому й готовому вигляді, іноді предмети народних промислів: прядиво, полотно, куповані вироби. Зрозуміло, що з часом пожертви урізноманітнювались залежно від роду занять та маєтності жертводавців, а також від потреб і смаків тих, кому їх приносили, аж поки не набули певної усталеної форми [7, с. 361–362].

Яскравою ілюстрацією до слів О. Лазаревського може бути уривок з поеми І. Котляревського «Енеїда», а саме опис ралця, який відрядив цар Латин Енею у відповідь на його «заморські» дарунки:

Лубенського шмат короваю,
Корито опішнянських слив,
Горіхів київських смажених,
Полтавських пундиків пражених,
І гусячих п'ять кіп яєць,
Рогатого скота з Лип'янки,
Сивухи відер з п'ять бурдянки,
Сто решетилівських овець [6, с. 116].

О. Лазаревський зауважив, що «сбори или жертвы в цехах и братствах с названием “ралець” встречаются во многих их уставах и записях, существуют и теперь [кінець XIX ст. — Л. І.]. Тот же сбор в виде налога на мещан в пользу магистратских чинов производился в Киеве еще в 20-х годах нынешнего столетия» [7, с. 362–363].

Обсяг окремої статті не передбачає опрацювання всіх наявних архівних і літературних джерел; достатньо навести лише кілька характерних фактів.

Автор «Малой энциклопедии киевской старины» Анатолій Макаров (на жаль, без

точного посилання на документи) означує ралець як «праздничные подношения мещан представителям высшей власти» і додає, що раніше члени магістрату на Водохреща і Великдень приходили з ралцем до губернатора та інших впливових осіб і обдаровували їх винами, грудками цукру, рибою, дорогими матеріями. Те саме стосувалося й церковних ієрархів. Наприклад, на свято Водохреща в 1805 році вїт підніс митрополитові 15 аршинів атласу, а 1 серпня (у день Хрещення Русі-України) — хліб, грудку цукру і «6 штофиков водки, сладкой, разной» [8, с. 399–400]. Варто зазначити, що 1 серпня, за свідченнями того-таки автора, у Києві відбувалося загальноміське свято, так звана маковійська церемонія, яке закінчувалося великим магістратським бенкетом у ратуші й обідами братчиків у цехах. Магістратські свята припинили відзначати 1835 року [8, с. 273–274].

Різні форми ралця як залишки давнини, етнографи фіксували навіть наприкінці XIX ст.

Видатний польський історик і етнограф Едвард Руліківський, поміщик із с. Мотовилівка Васильківського повіту Київської губернії, у знаменитому «Описі повіту Васильківського» (Варшава, 1854 р.) повідомляв, що «на Новий рік сільські господарі йдуть до пана з поздоровленнями, несучи в дарунок боханець хліба, сіль, а також вінок із житнього чи пшеничного колосся. Це в них називається ралець» [цит. за: 10, с. 1556].

Етнограф Віктор Василенко у статті «Остатки братств и цехов в Полтавщине» [3] зазначав, що на кінець XIX ст. існувало ще молодецьке (тобто парубоцьке) братство в с. Панське Золотоніського повіту. «Во время Рождественских праздников, — пише він, — все парубки собираются на первый день к отаману, который угощает их, а вместе с тем парубки преподносят ему подарок в виде шелкового платка или хорошего пояса. С того же дня и почти целую неделю продолжается колядка» [3, с. 168].

До кінця XIX ст. у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії в зредуковано-

му вигляді зберігався звичай пошанування парафіянами свого священника на Різдво. Так, священник с. Сковородки Семен Дунін-Берковський повідомляв: «Во второй день праздника Рождества Христова св. храм бывает полон молящихся. В этот день в прежнее время священник принимал от приносящих “вечеры”» [18, с. 242]. Водночас отець Федір Корнієвич, настоятель храму с. Мончинці, додавав: «В сочельник, а некоторые и в самой праздник Рождества Христова, близким, родным, а иногда и священнику приносят свои посильные дары, состоящие из трех хлебов, курицы и петуха, нескольких вареников и соленой рыбы, за что приносители угощаются и в свою очередь ода- риваются просфорами» [18, с. 710].

Подібні факти зафіксовано і в третьо- му томі «Трудов...» Павла Чубинського. Так, у с. Щаснівка Козелецького повіту Чернігів- ської губернії вранці на Різдво диякон з іконою ходив з молитвою по хатах, за що йому дава- ли крупи, сало та інші продукти. Або ж старі чоловіки одразу після богослужіння йшли самі до священника й несли йому подарунки, а він дякував їм і пригощав [19, с. 264].

У с. Красносілка Старокостянтинівського повіту, а також у Проскурівському повіті Подільської губернії у Великодній понеділок діти приходили до священника й поміщика свого села, приносячи в дар «волочільне», що зазвичай складалося з пшеничного калача та кіль- кох крашанок [19, с. 24].

Окремим цікавим явищем був ралець у ко- зацькій субкультурі. Його виділяють навіть ав- тори енциклопедії «Українське козацтво», дода- ючи зі свого боку, що «ралець — це традиційний подарунок кошовому отаманові та військовому судді на Різдво Христове та Великдень від шинкарів, купців та ремісників» [20, с. 429].

Дмитро Яворницький вважав ралець одні- єю з форм податків на користь січової старши- ни, що практикувалась у запорожців. Інфор- мацію про нього дослідник подає в контексті відомостей про прибутки кошового та судді і називає ралець особливою пожертвою на рокові свята [22, с. 177, 246]. Найавтори-

тетнішим джерелом про запорозький ралець є «История...» Симеона Мишецького, який сам був очевидцем описуваних подій. Його свідченнями згодом скористалися Олександр Рігельман, Михайло Антоновський та фран- цузський дипломат Жан Бенуа Шерер. Майже дослівно його переповів і Д. Яворницький. Не цураються цього єдиного першоджерела су- часні історики.

Тож, з огляду на важливість, процитуємо князя Мишецького дослівно й повністю, тим паче, що з його опису яскраво розкривається увесь ритуал, який складався з кількох еле- ментів: поздоровлення та обдарування стар- шини різними групами ремісників і окремо козаками; ритуальне застілля, безперервна пальба з гармат, віддарування ралеця від ви- щого начальства нижчому. При цьому в ри- туалі зобов'язані були брати участь усі члени спільноти — як військовики, так і ремісники.

«Еще ж оному кошовому и войсковым стар- шинам каждый год, декабря 25-го дня, то есть на Рождество Христове, також и на праздник Святых Пасхи, имеется доход таким образом:

Сберутся базарные купецкие и мастерские люди порознь, яко шинкари осо- бливо, купцы особливо, и мастерские люди особливо же, и покупают лисиц пары по две, или по три, и накупят больших калачей, и с теми идут до кошевого с поклоном, которое у них называется ралець; тут то кошевой пови- нен их поить вареною и холодною горелкою, також и медом пока они хотят; на другой день к писарю, на четвертый день к ясаулу, и иным такие же подарки воздают, и они их также принуждены поить.

Оный же кошевой принужден не токмо что оных, но и все войско, имеющееся в Сечи, по- ить, а атаманов и других старшин, зазвав к себе в курень, особливо их подчивает и угащи- вает разными питьями, и оногo веселия у стар- шин между себя бывает целая неделя. Между оным питьем бывает у них пушечная пальба» [9, с. 23].

О. Рігельман лише додавав, що кошо- вий, пригостивши всіх старшин у себе в ку-

рені, «потом бывал и у них» [14, с. 728], але при цьому наводив ще й інші форми ральця: «Всякий проситель при объявлении на кого своей жалобы должен был давать принос старшинам, чтоб дело рассудили, что им в доход не зазорной считалось. Когда партия на промысел куда ходила и довольно получила добычь, то при возврате своем старшину свою дарила. Также от шинкарей, бузников, мясников и калашников бывали приносы медом, пивом, брагою или бузою, мясом и калачами по их расположению» [14, с. 727].

М. Антоновський зазначав, що, крім лисиць, «на ралець» іноді приносили від кожного цеху майстрів ще й по кілька великих лосиних шкур. І ще цікава деталь: уся старшина (крім кошового) якомога щедріше пригощала простих козаків, аби й наступного року ті вибрали їх (як відомо, вибори кошового та січової старшини відбувалися якраз через тиждень після Різдва, на Новий рік (14.01. за н. ст.)) [11, с. 369]. Отже, уже й тоді, у козацькі часи, практикувався своєрідний «підкуп виборців»!

І як тут утриматися, щоб знову не процитувати І. Котляревського, який яскраво і достовірно описав ралець троянців у царя Латина. Можна припустити, що письменникові могла бути відома й «История о козаках запорожских...» С. Мишецького, яка тоді поширювалася в рукописних списках серед наукової інтелігенції, — дуже вже перегукується текст «Енеїди» з цим історичним документом:

Послів ввели к царю з пихою,
Як водилося у латин,
Несли подарки пред собою:
Пиріг завдовжки із аршин,
І солі кримки і бахмутки,
Лахміття разного три жмутки,
Еней Латину що прислав,
Посли к Латину приступились,
Три рази низько поклонились,
А старший рацію сказав [6, с. 113].

Після обдарування та поздоровлення розпочалося застілля, під час якого:

На віват з мушкірів стріляли,
Туш грімко трубачі іграли,
А многоліт — дяки ревуть! [6, с. 116].

Жан Бенуа Шерер згадував, що гарматні залпи було чути щоразу, коли вихиляли чарки [21, с. 171]. Він, до речі, уточнював, що «кожна група купувала дві або три лисячі та оленячі шкури, які вони дарували кошовому», і що «цей дарунок вони називали *татарським словом ралець* [курсив наш. — Л. І.]» [21, с. 171].

Справжньою проблемою стали ральці для Гетьманської України вже в першій половині XVIII ст. Якщо стосовно запорожців О. Рігельман лише натякав, що кожен, хто мав якусь проблему чи скаргу й хотів її позитивного вирішення, приносив ралець старшині, то тут, як пише професор Євген Онацький, ралець-дарунок перетворився на відвертий хабар, що його давали не тільки на Великдень та на Новий рік, але й за кожної відповідної нагоди [10, с. 1556]. Ральці стали способом додаткової наживи для полкової та сотенної старшини, яка, за свідченням історичних джерел, у той період була повністю корумпована.

Механізм цієї трансформації розкривав О. Лазаревський. Козацька старшина, що сформувалася при Богданові Хмельницькому, за півстоліття добре зміцніла. Разом з угіддями (так званими ранговими землями), якими користувалися сотники і полковники на час служби, вони одержували у своє підпорядкування і села, і людей, котрі жили на тих землях. І не тільки селяни, але й усі, хто жив на території сотні або полку (адміністративна одиниця Гетьманської України), опинялися в повному підпорядкуванні цих старшин (яскраво це описано в повісті «Конотопська відьма» Григорія Квітки-Основ'яненка). Старшина нерідко вимагала виконання таких самих повинностей і від сотенних / полкових козаків. Тож не дивно, що і в козацькому середовищі з'явилася практика подарунків старшині, приурочених до рокових свят, яка з часом перетворилася на обов'язковий грошовий збір. Цей

збір був надвичайно обтяжливий як для населення, так і для простих козаків, бо, по-перше, був ненормований, а по-друге, практикувався під час об'їздів полку начальством.

Академік М. Слабченко в монографії «Малорусський полк в административном отноше- нии», описуючи доходи полковників і полкової старшини (*покуховщина, показанщина, десятина бджолина та тютюнова, «третья мірочка військова» з помелу, підосенщина, мазепщина, ярмаркові побори за місце від продажу худоби та хліба* [15, с. 76]), зазначав, що великий дохід давали так звані ральці — добровільні, але обов'язкові пожертви полчан під час об'їздів полку.

Ральці як стародавній звичай спочатку не викликали спротиву з боку гетьманів. Проте насильства, які чинилися під час їх збору, змусили ясновельможних переглянути цю позицію.

Першим зреагував гетьман Іван Скоропадський, який 1722 року видав універсал, що забороняв брати ральці. О. Лазаревський у журналі «Киевская старина» (№ 10 за 1885 р.) опублікував цікавий документ — лист гетьмана Скоропадського до чернігівського полковника Павла Полуботка, яким уповноважував його заборонити цей незаконний збір як і з козаків, так і з посполитих, а вже зібрані кошти або роздати людям, або пустити на потреби народу. За невиконання цього наказу передбачався штраф: «Прето нарочно нынѣ сей нашъ до вашей милости листъ ординуючи, жадаемъ пилно, абысь ваша милость до п. п. полковников цѣлихъ і наказнихъ написаль именемъ нашимъ, дабы, если не велѣли въ полкахъ своихъ по давномъ обыкновению ралцевою стягати повинности, уже оной занехали весьма; если-жъ забрана, то жебы тихъ грошей нѣхто зъ старшины нѣкуда рострачовать не важились: ибо за поворотомъ вашимъ роскажемъ, оніе любѣ [або. — Л. І.] воспятъ людямъ, зъ которыхъ стягано, поотдавати, любѣ на яко-віе общенародніе нужди въ кождомъ полку употребить для тихъ-же людей полегкости въ другихъ необходимыхъ повинностяхъ. Да и тое доложитъ, что когда-бы хто зъ старшины сотен-

ной чили полковою стягненную ралцевою належитость мѣль на свои тахловати привати, а тое на немъ доведется потомъ, теди не тилко за- тахлованное возвратити мусить, але еще за тое и штрафованъ будетъ; кгди-ж и давно мы уже мислили, для подлежащихъ людскихъ трудностей, тіе ралци отставити» [7, с. 363–364].

Однак очевидно, що універсалами вже неможливо було викоренити ральці. Бо через деякий час (а саме 1732 р.) гетьман Данило Апостол, порадившись зі старшиною, для припинення зловживань полковників наказав видавати їм замість ральців певну суму грошей. Проте навіть після цього побори не припинилися — це підтверджує ще низку указів щодо боротьби з ральцями, виданих після 1732 року [15, с. 77].

Ральці як вид хабара І. Котляревський го-стро висміював у поемі «Енеїда», що засвідчує, якою болючою проблемою були вони для тогочасного поспільства. Так, зля Юнона пропонує хабар богу вітрів Еолу, прохаючи його погубити Енея:

За теє ж дівку чорнобриву,
Смачную, гарну, уродливу
Тобі я далєбі що дам [6, с. 37].

Під час бурі Еней пропонує Нептуну «півкопи грошей» [6, с. 38], а коли троянки запалили його флот, то обіцяє за дощ «піднести ралець» усім олімпійцям [6, с. 65]. Хабара вимагає від Енея й потворна Сівілла за те, що покаже йому дорогу в пекло («Не пожалій лиш золотого / для Феба світлого ясного») і резюмує, оправдовуючи себе:

Ти знаєш, — дурень не бере:
У нас хоть трохи хто тямущий,
Уміє жить по правді суцїй,
То той хоть з батька, то здер! [6, с. 75].

Як актуально звучать ці слова сьогодні, у теперішній Україні!

Припливши аж до Латинської землі, яка йому дуже сподобалась, Еней одразу ж вислав послів «на поклон» до царя Латина «із хлібом-сіллю і з другими / подарками предорогими»,

прохаючи дозволу оселитися на його землі [6, с. 111]. І що ж то були за дорогі подарунки? Це, як іронічно трактує І. Котляревський, не що-небудь, а справжні раритети: це «килим-самольот чудесний», що «За Хмеля виткався царя»; це «Скатерть шльонська нешпетна, / Її у Липську [українська назва Лейпцига. — Л. І.] добули» (власне скатерка-самобранка); це «сап'янці-сороходи, / Що в них ходив іще Адам» [6, с. 114].

Як це нагадує останні події української історії, коли в дар (як хабар за державні посади) корупціонерам підносили стародруки XVI—

XVII ст., раритетні ікони та інші музейні експонати...

Сю вєщ як рідку і старинну

Підносимо царю Латину

З поклоном низьким на ралець [6, с. 115].

Насправді це трапляється й нині, тільки не називається «ралець». Адже у дні свят Різдва та Великодня (давніше — Нового року) усі вітають своїх начальників, наставників і добротинців, обмінюючись подарунками, з огляду на маєтність і статус жертводавця і того, кого обдаровують.

1. *Балушок В. Г.* Особливості козацьких звичаїв та обрядів / В. Г. Балушок // Історія українського козацтва: Нариси : у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — Т. 2. — С. 18–34.

2. *Боплан Г. Л., де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Левассер де Боплан ; пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк; передм. Я. Д. Ісаєвича, В. А. Смолія; дод. Л. Ф. Артюх, Г. Ф. Боряка та ін. — Київ : Наукова думка ; Кембрідж (Мас.) : Укр. наук. ін-т, 1990. — 256 с.

3. [Василенко В.] Остатки братств и цехов в Полтавщине / К. Василенко // Киевская старина. — 1885. — № 9. — С. 159–171.

4. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / переклад, упоряд. і передмова Ірини Ворончук. — Київ ; Старокосянтинів, 2001. — 415 с.

5. Етимологічний словник української мови : у 7 т. Т. 5 : Р–Т. — Київ : Наукова думка, 2006.

6. Іван Котляревський: Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / упоряд. і примітки М. Т. Максименко; вступ. ст. М. Т. Яценка; редактор тому М. Т. Яценко. — Київ : Наукова думка, 1982. — 318 с.

7. [Лазаревський А.] Воспрещение гетманом Скоропадским сборов на «ралець» // Киевская старина. — 1885. — № 10. — С. 361–364.

8. *Макаров А.* Малая энциклопедия киевской старины / Анатолий Макаров. — Київ : Довіра, 2002. — 558 с.

9. [Мышецкий С. И.] История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком со-

стоянии ныне находятся. — Москва : В университетской типографии, 1847. — 85 с.

10. *Онацький С.* Українська мала енциклопедія / проф. Євген Онацький. — Буенос-Айрес : Накладом Адміністрації УАП Церкви в Аргентині, 1963. — Кн. 12 : По–Риз. — С. 1461–1588.

11. Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей. Часть четвертая. — Санкт-Петербург : Императорская Академия Наук, 1799. — 388 с.

12. *Павленко І. Я.* Новорічні свята і обряди Запорозької Січі і фольклор Півдня України / Ірина Павленко // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 6. — С. 9–19.

13. *Павловский А.* Грамматика малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Сочинил Ал. Павловский. — Санкт-Петербург : Типография В. Плавильщикова, 1818. — 806 с.

14. *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / вступ. ст., упоряд. і примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. — Київ : Либідь, 1994. — 768 с.

15. *Слабченко М. Е.* Малорусский полк в административном отношении / М. Е. Слабченко. — Одесса : Типография «Техник», 1909. — 436 с.

16. Словарь української мови : у 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко ; НАН України, Ін-т української мови. — Київ : Наукова думка, 1997. — Т. 4 : Р–Я. — 616 с.

17. Словник української мови : у 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. — Т. 7. — Київ : Наукова думка, 1980.

18. *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Том IV. Староконстантиновский уезд / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – 928 с.

19. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные чл. П. П. Чубинским. Том третий. Народный дневник, изданный под наблюдением действ. чл. Н. И. Костомарова. – Санкт-Петербург, 1872. – 482 с.

20. Українське козацтво. Мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; відп. ред.

С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 672 с.

21. *Шерер Ж. Б.* Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозців та козаків України, або Малоросії / Жан Бенуа Шерер ; пер. з фр. В. В. Коптілов. – Київ : Український письменник, 1994. – 311 с.

22. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький ; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – Київ : Наукова думка, 1990–1991. – Т. 1. – 592 с. – (Пам'ятки іст. думки України).

23. *Яворницький Д. І.* Як святкували запорожці Новий рік / Дмитро Яворницький // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1–2. – С. 3–4.